

iFilosofie

Tijdschrift van de ISVW | december 2023 | Nummer 72

ISVW

- **Jessica den Outer**
Over gerechtigheid
voor de natuur
- **Martha Nussbaum**
Over gerechtigheid
voor dieren
- **Hanno Sauer**
Een geschiedenis
van de moraal

Kom in actie

Vorige week was ik in Oekraïne. Onze schrijversdelegatie werd rondgeleid langs talloze plekken die we niet zullen vergeten. We hebben voormalig bezette plaatsen als Boetsja, Irpin, Borodjanka en Jahidne bezocht, en de gruwelen die Rusland aanricht van dichtbij gezien. Ook hebben we gesproken met soldaten, veteranen, overlevenden van gevangenschap en allerlei andere Oekraïners.

De reis stemt me tegelijkertijd bescheiden en wilskrachtig. Ik weet des te beter waarvoor (en waartegen) Oekraïne vecht; ik heb de omvang van de oorlog ervaren. Ik weet ook dat iedereen kan helpen, ook jij, lezer die dit onder een intact dak leest. Vertel erover, stem bewust, doneer. Verhoud je tot de wereld, neem moreel stelling in, handel daarnaar.

In deze *iFilosofie* tref je meer moreel geïnspireerde stellingnames. Luc Horsten is onder de indruk van Jessica den Outers pleidooi voor rechten voor de natuur, en roept op tot actie. Ook Martha Nussbaum, zo vertelt Marah Rose Seremak, laat zien 'hoeveel er mogelijk is als we onze collectieve verantwoordelijkheid durven te nemen'. En Joanne Rouwendal bespreekt Hanno Sauers geschiedenis van menselijke moraliteit.

Verder bespreken we een filosofisch boek over AI, een beschouwing van de verhoudingen tussen Frankrijk en Duitsland, lees je waarom het materialisme totale onzin is en stelt columnist René ten Bos narcistische bevrediging aan de kaak. O, en zoek je nog een kerstcadeau voor een ontluikend filosoof? Denk dan vooral eens aan de boeken over Becky Breinstein! Ook over deel twee is de *iFilosofie*-redactie zeer te spreken.

Wees niet onverschillig,

Florian Jacobs (hoofdredacteur *iFilosofie*)

4

Het heft in eigen takken nemen*Rechten voor de natuur*

– Jessica den Outer

DOOR LUC HORSTEN

7

Dierenleed en onze morele schuld*Gerechtigheid voor dieren*

– Martha Nussbaum

DOOR MARAH ROSE SEREMAK

10

Para-doxaal. Charim

COLUMN RENÉ TEN BOS

12

Met de moraal in een tijdmachine*Moraal. Goed en kwaad van prehistorie tot polarisatie* – Hanno Sauer

DOOR JOANNE ROUWENDAL

15

AI met kleine letter*Van Aristoteles tot algoritme*

– Guido van der Knaap

DOOR RUWAN VAN DER VAART

18

Diepzinnig denken voor tienjarigen*Becky Breinstein 2*

– Marc van Dijk en Sander ter Steege

DOOR BRENNIO MULDER

20

Een hondje dat 'Bismarck' heet*Een jager in het woud*

– Maarten Doorman

DOOR QUINTUS MASIUS

23

Is de werkelijkheid een gedeelde droom?*Waarom het materialisme totale onzin is*

– Bernardo Kastrup

DOOR ARTHUR VEENSTRA

Een fundamentele hervorming van de verhouding tussen mens en natuur is noodzakelijk voor een leefbare toekomst. Jessica den Outer geeft hiervoor een krachtig pleidooi in Rechten voor de natuur. Ze omschrijft hoe de natuur continu wordt verwoest maar dat natuurwetgeving tekortschiet, omdat de natuur een eigen stem mist.

Door Luc Horsten

De natuur centraal

Waarom hebben we zulke uitgebreide wetgeving voor de bescherming van de natuur, maar lijkt de gezondheid van de natuur stevast te verslechteren? Den Outer legt met deze vraag een belangrijk probleem bloot. Op de een of andere manier lijkt klimaatactivisme slechts symptoombestrijding, terwijl er volgens haar juist in deze tijd een overvloed aan goedbedoelde wetgeving voor natuurbescherming bestaat. De kern van dit probleem is volgens haar het verkeerde uitgangspunt in het recht.

De wetgeving omtrent natuurbescherming is geschreven vanuit een antropocentrisch wereldbeeld. Dit heeft tot gevolg dat de natuur wordt gezien als een object dat door de mens gebruikt mag worden, zolang dit geen al te ernstige gevolgen heeft. De wetten hebben dus met name een remmende functie: het remmen van destructie. Om het floreren van de natuur te garanderen dienen we de natuur als subject te benaderen, en niet als object dat in dienst moet staan van de mens. Den Outer pleit in dit boek dan ook voor een ecocentrische benadering in het recht, waarbij het welzijn van het ecosysteem centraal staat.

Een juridische geschiedenis

Het is niet gemakkelijk om een tekst te schrijven die volstaat van juridische informatie, en daarnaast ook aantrekkelijk en leesbaar is. Den Outer heeft het toch voor elkaar gekregen de juridische geschiedenis van de rechten voor de natuur op soepele en heldere wijze te be-

Het heft in eigen takken nemen

schrijven. Door het boek heen komen we voorbeelden tegen van rechtszaken waarin wordt gevochten voor de bescherming van natuurgebieden. Samen vormen deze zaken een juridische basis van een ecocentrische benadering in het recht. Met al deze rechtsconstructies, uitspraken en wetten hebben we een aanzienlijke geschiedenis waarop we in de toekomst kunnen voortbouwen. Het is alleen wel de vraag wie er dan precies verantwoordelijk is voor het opbouwen van deze toekomst.

Op verschillende plekken in het boek trekt Den Outer de vergelijking tussen de geschiedenis van de vrouwenrechten en tot slaaf gemaakten enerzijds en rechten voor de natuur anderzijds. De eersten die voor vrouwenrechten pleitten en tot slaaf gemaakten als mensen waagden te zien stuitten op bespotting. Tegenwoordig zijn vrouwenrechten echter – in grote delen van de wereld – een vanzelfsprekendheid en houdt nagenoeg niemand het idee erop na dat een mens tot iemands eigendom kan behoren. Op dezelfde wijze moeten we rechten voor de natuur benaderen. Bomen met een eigen stem en rivieren met rechtspersoonlijkheid klinkt velen nog raar in de oren, maar in de toekomst zal dit moment de geschiedenis ingaan als het begin van een nieuw wereldbeeld.

Verantwoordelijkheid voor verandering

Volgens Den Outer gebeurt het zelden dat bestuurders en politici uit zichzelf zaken op zich nemen die ver in de toekomst liggen en niet direct in het belang zijn van burgers. Den Outer ziet dan ook via burgerbewegingen de mogelijkheid verandering te bewerkstelligen. De wil onder burgers is er al, alleen het vertrouwen dat onze stem daadwerkelijk iets bijdraagt ontbreekt nog. De talloze voorbeelden die Den Outer aandraagt, vergroten dit vertrouwen. Uit al deze zaken blijkt namelijk dat juist de volharding van burgers de doorslaggevende factor is. Zelfs binnen een antropocentrisch rechtssysteem weten mensen die hun stem laten horen verandering teweeg te brengen.

Wij burgers kunnen een prachtige aanzet geven tot hervorming. Maar Den Outer merkt ook op dat we wel in samenwerking moeten treden met experts en politici om een fundamentele omslag van het rechtssysteem te realiseren. Ze geeft toe dat hoewel burgers de politiek kunnen aanzetten tot actie, het uiteindelijk politici en bestuurders zijn die de veranderingen moeten doorvoeren. Aan het einde van het boek poneert Den Outer een lijst met manieren waarop burgers aanzet kunnen

geven tot hervorming, maar een handleiding voor politici en bestuurders blijft helaas achterwege.

Noodzakelijk of meer?

Iemand die het uitgangspunt van Den Outers boek deelt, zal zich geroepen voelen om in actie te komen. Haar argumentatieve, andere benadering in het recht is namelijk erg sterk. De lezer blijft wel met de vraag zitten of een ecocentrische houding slechts een praktische noodzakelijkheid is om de natuur in stand te houden, of dat dit ook de essentiële verhouding tot de natuur is die de mens uit het oog heeft verloren. Sommige juridische zaken die Den Outer behandelt, lijken op het laatste te wijzen, maar dit komt niet altijd even expliciet naar voren.

Of een ecocentrische houding een essentiële levenswijze is voor de mens is misschien niet de belangrijkste vraag. Via het recht garanderen dat de natuur kan gedijen is de dringendere kwestie, omdat de vernietiging van de natuur dreigt. Hierin verschilt de kwestie rechten voor de natuur van de kwestie rechten voor de vrouw of tot slaaf gemaakten. Bij de laatste twee zaken is een solide argumentatie waarom vrouwen en tot slaaf gemaakten subject zijn erg belangrijk, om te garande-

ren dat rechten rotsvast in de grondwet staan. Rechten voor de natuur garanderen lijkt voornamelijk gegrond in de ernstige gevolgen van het alternatief.

In actie

Rechten voor de natuur biedt een grondige en toegankelijke geschiedenis van de juridische ontwikkelingen in het natuurrecht. Deze geschiedenis biedt een krachtig fundament voor de hervorming van ons wereldbeeld. De argumentatie voor deze hervorming lijkt meer gegrond voorkomen van kwalijke gevolgen, dan in de intrinsieke juistheid van het ecocentrisme.

Maar dit soort argumentatie is misschien overbodig, en zeker tijdrovend. Tijd hebben we alleen niet erg veel meer. Impliciet is de boodschap dan ook dat we gewoon moeten *handelen*, voordat het te laat is. Den Outer richt zich namelijk expliciet op de toekomst en schroomt niet om burgers concrete manieren te bieden om die tegemoet te treden.

Voor politici en bestuurders is het werk van Den Outer inspirerend, voor de burger is het ook activerend. De oproep is duidelijk: lees dit boek en kom in actie voor de rechten voor de natuur.

Jessica den Outer, *Rechten voor de natuur*, Rotterdam: Lemniscaat 2023

Dierenleed en onze morele schuld

'5 procent van alle schapen overleden aan blauwtong' (De Volkskrant, 16 november); 'NVWA haalt weer honden weg bij beruchte fokker Eersel' (NOS, 22 september); 'Terwijl dode dolfijnen aanspoelen, bouwt Oekraïne aan een zaak van ecocide tegen Rusland' (The New York Times, 17 augustus). Deze greep uit recente nieuwsberichten onderstreept de openingszin van Martha Nussbaums nieuwste boek, Gerechtigheid voor dieren: onze collectieve verantwoordelijkheid: 'Dieren zitten wereldwijd in de problemen.' Vanaf de eerste pagina stapt de filosofe in de schrijvende wereld van ongeremd dierenleed. Hoe zorgen we samen voor gerechtigheid?

Door Marah Rose Seremak

Geen enkel niet-menselijk dier ontkomt aan de overheersing van de mens, of het nu op het land, in het water of in de lucht is. Het leed neemt verschillende vormen aan, van opgehokte slachtvarkens en verwaarloosde honden tot schildpadden die stikken in een stuk plastic. Volgens Nussbaum is het mondiale dierenleed onze collectieve schuld en daarmee ook onze collec-

tieve verantwoordelijkheid. Dit pleidooi, opmerkelijk voor een filosofe die zich voornamelijk bezighoudt met de filosofie van de mens, heeft een tragische aanleiding: het verlies van haar dochter Rachel. Rachel was een activistische vrouw met een hart voor dierenrechten. Ze inspireerde Nussbaum om haar filosofie uit te breiden naar dieren. Samen schreven ze vier artikelen, ook opgenomen in dit boek, dat Nussbaum zelf omschrijft als een vorm van rouwverwerking en een daad van liefde.

Grote vragen

Zoals we gewend zijn van Nussbaum, betreft ze in haar pleidooi een breed scala aan relevante filosofische perspectieven, in dit geval van onder anderen Peter Singer, Jeremy Bentham en Christine Korsgaard. Ook haalt ze Sue Donaldson en Will Kymlicka aan, auteurs van het eerder gerecenseerde *Zoöpolis*, een politieke theorie van dierenrechten. Nussbaum vangt de essentie van complexe filosofieën in treffende hoofdstukken en schuwt niet weg voor grote vragen als: zijn dierentuinen ethisch toelaatbaar? Welke dieren mogen we als voedsel gebruiken? Hoe kunnen dieren onderdeel worden van een internationaal rechtstelsel?

In de zoektocht naar antwoorden gebruikt Nussbaum haar befaamde capabiliteitsbenadering, dertig jaar geleden ontwikkeld samen met econoom en filosoof Amartya Sen. Deze benadering was bedoeld als tool om na te denken over mensenrechten, maar het werkt tevens verrassend goed voor dieren. De kern is dat strevende wezens de mogelijkheid moeten hebben om hun unieke capaciteiten te ontplooiën. Toegepast op dierenrechten kijkt het verder dan een afwezigheid van lijden — het biedt de mogelijkheid om voluit te leven en te floreren. Naast lijden hebben dieren ook waardigheid, sociale vaardigheden en nieuwsgierigheid. Ze kunnen spelen, plannen, vrij bewegen en zijn in staat keuzes te maken. Maar waar ligt de grens? Zijn insecten niet ook strevende wezens? Of een zonnebloem, die naar de zon toe streeft?

Nussbaum gaat diep in op de ingewikkelde kwestie van (de mate van) bewustzijn van verschillende dieren. Ze stelt daarbij vragen als: is pijnvering hetzelfde als subjectiviteit? Voor Nussbaum ligt subjectiviteit vooral in een betekenisvol streven naar iets in de wereld, niet automatisch vanuit bepaalde verlangens. Daarom krijgen naast onderzoek naar pijnvering en zelfherkenning bij dieren ook individuele, unieke dieren een plek in haar betoog. Ze noemt ze bij naam en vertelt hun verhalen: Virginia de moederolifant, Hal de zingende walvis en Lupa de liefdevolle hond. Het moet mogelijk zijn

om ons als mens voor te stellen hoe de wereld eruitziet vanuit hun perspectief. Taal schiet tekort, maar we moeten blijven proberen. Waar Virginia, Hal en Lupa de kans kregen hun levens te ontplooiën en de ruimte hadden om te spelen, zorgen en groeien, krijgen talloze wezens dat niet. De onrechtvaardigheid daarvan is de kern van Nussbaums verhaal.

De kracht van emoties

Nussbaum zou Nussbaum niet zijn als ze het nut van emoties niet zou betrekken in haar verhaal. Ze identificeert kernemoties die ons kunnen aanzetten tot verandering in onze omgang met dieren. Allereerst is er verwondering, een centrale emotie in het herkennen van bewustzijn van de ander. Het is niet de romantische verwondering van de ‘wandelaar boven de nevelen’, waarin de ik-ervaring centraal staat. Het is de verwondering die ons buiten onszelf haalt wanneer we zien dat een ander wezen eigen doelen heeft. De wereld heeft betekenis voor ze en daar zijn we nieuwsgierig naar.

Nieuwsgierigheid opent de weg naar mededogen. Een compassievol persoon is in staat om de ander op te nemen in de eigen interessesfeer (‘circle of concern’) en zich te ontfermen over het streven van de ander. Compassie wordt omgezet in actie als het zien van onrecht naar wezens in de interessesfeer leidt tot woede, ofwel ‘transitional anger’ (in de Nederlandse uitgave twijfelachtig vertaald als ‘overgangswoede’). Het is actiegericht verontwaardiging, die vraagt om verandering in plaats van vergelding. We zien verwonderd de walvis spelen, maken ons zorgen wanneer haar kindje ziek is, en zijn woest als haar levenloze lichaam aan boord van het vangschip wordt gehesen. Dan zeggen we: ‘Niet meer!’ — aldus Nussbaum, in een opvallend activistische hartenkreet.

All animals are equal, but some animals are more equal than others

Hoever strekt onze verantwoordelijkheid? Hebben alle diersoorten een gelijkwaardig recht op bescherming door (en van) de mens? Nussbaum bespreekt het idee dat diverse machtsverhoudingen tussen dier en mens een verschillende mate van verantwoordelijkheid geven. Ze is het met Donaldson en Kymlicka eens dat sommige soorten zo gedomesticeerd zijn dat ze alleen nog kunnen leven in een asymmetrische relatie. Honden en katten bijvoorbeeld kunnen niet meer terug naar een onafhankelijk leven. Maar, stelt Nussbaum, dat betekent niet dat ze geen volwaardig leven kunnen leiden, samen met mensen. Ook uit ze scherpe kritiek op de vergelijking tussen gedomesticeerde dieren en tot slaafgemaakte mensen: 'Geen enkel kind van een slaaf is biologisch voorbestemd tot slavernij.'

Over dieren 'in het wild' heeft de mens eveneens verantwoordelijkheid, aangezien geen plek nog echt wild en onaangetaast is door lucht- of geluidsvervuiling, olie, plastic, voedselschaarste en klimaatverandering. Maar, hoe sterk grijpen we in op plaatsen waar leed niet door mensen wordt veroorzaakt? Moeten we bijvoorbeeld ook prooidieren beschermen tegen roofdieren? Hier slaat Nussbaums gepassioneerde betoog soms door in ongenueanceerde uitspraken. Ze stelt dat opgegeten worden geen essentieel onderdeel is van de unieke levensvorm van prooidieren, dus: 'Zeggen dat het nou eenmaal het lot van antilopen is om verscheurd te worden, is hetzelfde als zeggen dat het nou eenmaal het lot van vrouwen is om verkracht te worden. Beide uitspraken zijn vreselijk fout en kleineren het lijden van de slachtoffers.' Zo gebruikt ze in feite een argument van hetzelfde kaliber als de vergelijking tussen slaven en gedomesticeerde dieren, waar ze juist kritisch over was. Enfin, uitspraken zoals deze vallen op omdat ze veruit de meeste punten degelijk onderbouwt.

Samen kan het

In het afsluitende hoofdstuk komt Nussbaums juridische achtergrond sterk naar voren. Ze is kritisch over de huidige (inter)nationale wetgeving omtrent dierenrechten. EU-wetgeving beschermt bijvoorbeeld boerdierdieren veel beter dan de federale wetgeving in de VS, die in de greep is van de industrie. Intensieve veehouderij is uitgesloten van alle beschermingswetten en zogenoemde 'ag-gag' wetten criminaliseren klokkenluiders die dieren mishandeling in de bio-industrie openbaar maken. Het is sowieso problematisch om wetgeving over dieren tot een land te beperken. Dieren

zijn bewoners van verschillende regio's en ecosystemen. Ze zwerven over grenzen, vooral via de zee en de lucht. Om hun welzijn effectief aan te pakken moet elke inspanning voor gerechtigheid internationaal zijn.

In de conclusie geeft Nussbaum ons een lijst met succesvolle politieke ontwikkelingen, om te laten zien hoeveel er mogelijk is als we onze collectieve verantwoordelijkheid durven te nemen. Als geheel vormt *Gerechtigheid voor dieren* een krachtig pleidooi om samen ons bewustzijn van onrechtvaardigheid uit te breiden naar niet-menselijke dieren. Ik vond het een hoopgevend boek, regelmatig ontroerend, en raad het aan iedereen aan met een interesse in het welzijn van onze mededieren, vooral aan de lezer die af en toe de hoop ver moet zoeken. Een achtergrond in filosofie is niet nodig: Nussbaum hanteert een heldere en toegankelijke taal, waarbij ze diepgang combineert met een eerlijke blik op de behandelde theorieën. Af en toe vergeet ze in haar passie de nuance, maar door de inclusie van diverse standpunten blijft het toch een verhaal met de potentie om te resoneren bij een breed publiek. Haar woede is ook niet zo gek als je bedenkt dat haar verhaal gestuwd wordt door een rouwproces — zowel om haar dochter als om het voortdurende verlies van diverse, wonderlijke levensvormen, namelijk de dieren met wie we deze planeet delen.

Martha Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren. Onze collectieve verantwoordelijkheid*, vertaald door Rogier van Kappel en Huub Stegeman, Amsterdam/Antwerpen: Het Getij/Querido Facto 2023

Para-doxaal. Charim

Door René ten Bos

*‘Hoe meer erkenning we krijgen,
hoe ernstiger we eraan verslaafd
raken.’*

Dit citaat is te vinden op p. 135 van *Narcisme. Over vrijwillige onderwerping*, een boek van de Oostenrijkse filosofe Isolde Charim dat uit het Duits vertaald werd door Huub Stegeman. Het origineel verscheen in 2022 bij de Weense uitgeverij Paul Zsolnay onder de titel *Die Qualen des Narzissmus. Über freiwillige Unterwerfung*. Waarom die kwellingen uit de Nederlandse titel weggelaten werden is mij een raadsel, want als Charim iets duidelijk wil maken, dan is het wel dat de narcist een mens is die *lijdt*.

Deze constatering wil veel meer zijn dan een diagnostiek van bepaalde narcistische individuen die we allemaal wel kennen in onze omgeving. Charim stelt dat onze samenleving narcisme ‘bevordert’ (p. 119) en daarmee mensen aanspoort te lijden. Het boek zit vol met overtuigende voorbeelden: van de terreur in onze organisaties die we kennen als 360° feedback-systemen tot de ziekelijke verering van pop- en sportsterren die we allemaal zelf niet kunnen zijn of de wijdverbreide obsessie met onze gezondheid. De stelling dat onze manier van samenleven door en door narcistisch is, klinkt om twee redenen heel vreemd. Ten eerste: hoe kan het antisociale principe bij uitstek – narcisten zijn toch mensen die uitsluitend aan zichzelf denken? – een soort cement van het sociale, van het samenzijn worden? Ten tweede: de narcisten die we kennen in onze omgeving zijn over het algemeen van mening dat ze niets mankeert, dat ze dus gezond zijn en helemaal *niet* lijden. Zou dat ook voor dat brede maatschappelijke narcisme

René ten Bos

kunnen gelden? Een mogelijke kritiek op Charim is dat ze ons duidelijk wil maken dat we tegenwoordig lijden aan iets wat helemaal niet als lijden wordt ervaren. Waarom zouden we, narcisten die we kennelijk zijn, dit überhaupt serieus moeten nemen?

Veel hangt samen met onze narcistische hunkering naar erkenning: doe ik het niet goed? Ben ik niet mooi? Ben ik niet slim? De behoefte aan erkenning is in onze samenleving, aldus Charim, 'niet wederkerig, wederzijds of symmetrisch' (p. 124), maar getuigt van een specifieke narcistische relatie tot anderen. De narcist heeft die anderen dus heel hard (lees: existentieel) nodig. Dat is precies waarom het narcisme, in weerwil van zijn antisociale reputatie, toch kan leiden tot een bepaald type samenzijn. Hoe moeten we dat samenzijn met anderen denken?

Eén ding moet hier duidelijk zijn: het gaat in de narcistische samenleving

nooit om de ander zoals je die in bijvoorbeeld de filosofie van Levinas tegenkomt. Het gaat nooit om 'echte anderen', zo lezen we (p. 134). Het gaat om wat heel mooi en toch ook vrij plat als *publiek* omschreven wordt.

Narcistische bevrediging heeft anderen wanhopig hard nodig, maar niet anderen als eigengereide subjecten met een eigen mening, maar anderen die platgewalst kunnen worden als publiek dat de goede daden die worden verricht met applaus en lofprijzing dient te begroeten. Denk hier bijvoorbeeld aan bepaalde daden als liefdadigheid of aan duurzaamheidsinitiatieven. De kernvraag in een narcistische samenleving is steeds deze: hoeveel van 'al dat goede' zou uiteindelijk verdwijnen als er geen publiek zou zijn om het te bewonderen?

Onze samenleving is zo narcistisch omdat we tegenwoordig geen vrienden en geliefden, collega's en *naobers* of critici en weldenkenden meer willen, maar wel een publiek dat zich kan vergapen aan het goede dat we doen. Het lijden in deze samenleving bestaat in de constante angst dat dit publiek het allemaal doorziet en niet langer publiek wil zijn, maar zich daadwerkelijk manifesteert als een andere die niet langer platgewalst of opgeslokt kan worden. De grootste angst die we hebben is dat anderen je *echt* liefhebben.

Met de moraal in een tijdmachine

Wat drijft ons als morele wezens? Hoe ontdekken we wat juist is te midden van de groeiende individualisatie? Bestaan er nog steeds universele waarden die ons kompas vormen? In Moraal. Goed en kwaad van prehistorie tot polarisatie beargumenteert Sauer dat de huidige maatschappij te veel bezig is met het polariserende wij-zijdenken, terwijl moraliteit gericht is op een groep en op de samenleving als collectief.

Door Joanne Rouwendal

We bezitten een onmiskenbaar moreel kompas, of dat nu geworteld is in straf, religie of gelijkheid. Maar hoe heeft dit morele bewustzijn zich ontvouwd? Lange tijd werd religie beschouwd als de dominante kracht achter onze moraal, maar de laatste eeuwen heeft de invloed van de wetenschap gestaag terrein gewonnen in ons begrip van goed en kwaad. Vooral de opmerkelijke inzichten uit de evolutiebiologie dwingen ons om ethische vraagstukken met een nieuwe blik te beschouwen.

De samenwerkende mens

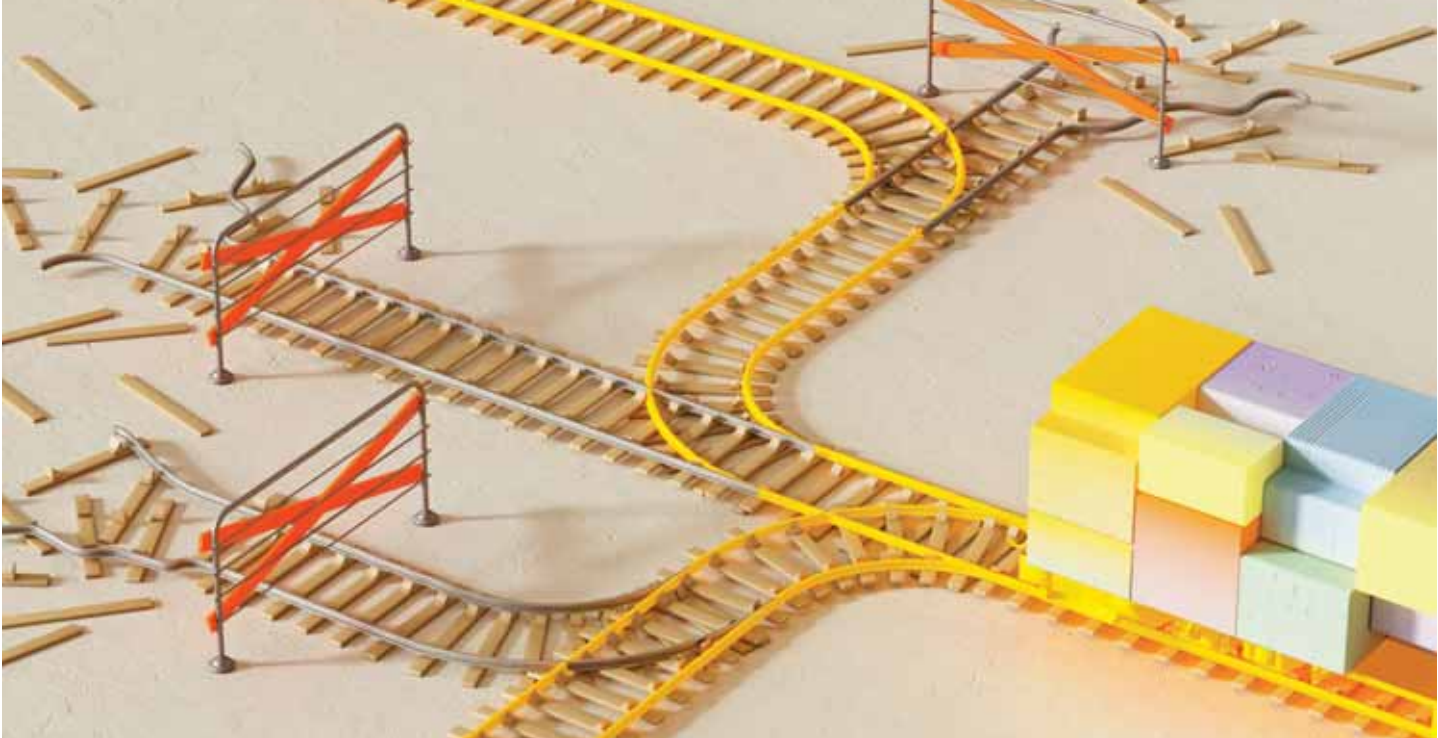
In *Moraal* neemt de Duitse filosoof Hanno Sauer ons mee op een ontdekkingsstocht door de geschiedenis van menselijke moraliteit. Hij onthult het intrigerende verhaal van over de ontwikkeling van onze moraal, vanaf het prille ontstaan van ons vermogen om samen te werken vijf miljoen jaar geleden tot aan de polarisatie die ons tegenwoordig in haar greep houdt. Op heldere wijze belicht hij de biologische, culturele en historische ontwikkelingen die onze morele waarden hebben vormgegeven.

In zijn boek verdeelt Sauer de geschiedenis in zeven hoofdstukken, om zo de evolutie van het morele bewustzijn en het handelen van mensen te beschrijven. Hij begint zijn verhaal vijf miljoen jaar geleden, gaat dan naar 500.000 jaar geleden, vervolgens naar 50.000 jaar, 500 jaar, 50 jaar, en ten slotte 5 jaar geleden. Het boek traceert de ontwikkeling van samenwerking, de opkomst van straf, de vorming van ongelijkheid en de overgang naar de moderne samenleving.

Centraal in Sauers betoog staat de observatie dat de hedendaagse samenleving gevangen lijkt te zijn in een verlamdend wij-zijdenken, waarbij de morele oriëntatie op samenwerking verloren dreigt te gaan. Aan de hand van vele wetenschappelijke studies betoogt Sauer dat ieder individu, in zijn kern, een drang naar gelijkheid bezit en in wezen gedeelde normen en waarden koestert. Sauer roept op tot zelfreflectie en benadrukt de noodzaak om je regelmatig in te leven in de ander. Het is deze empathische oefening die kan dienen als een krachtig middel om de door polarisatie opgerichte kloof te dichten.

Hanno Sauer's *Moraal* is een meeslepend werk. Het biedt een indrukwekkende diepgang en grondigheid in de behandeling van de geschiedenis van samenlevingen. Een van de voornaamste pluspunten van het boek is de uitgebreide en goed onderzochte uiteenzetting van deze geschiedenis. Sauer neemt de lezer mee op een reis door de tijd, waarin hij de evolutie van menselijke interacties blootlegt. Vanaf de vroegste vormen van samenleven tot aan de complexe structuren van de moderne maatschappij biedt het boek een helder en gedetailleerd beeld van de manier waarop onze ideeën over moraal en samenleving door de eeuwen heen zijn gevormd.

Een ander positief aspect is de zorgvuldige analyse van verandering in samenlevingen en de overwegingen omtrent een goede manier van samenleven. Sauer gaat verder dan oppervlakkige beschrijvingen en graaft diep in de sociaal-culturele ontwikkelingen, politieke veranderingen en economische verschuivingen die invloed hebben gehad op onze morele overtuigingen. Deze analyses bieden niet alleen inzicht in het verleden, maar werpen ook licht op de uitdagingen en kansen van het heden.

Een cruciaal kenmerk dat bijdraagt aan de geloofwaardigheid van *Moraal* is het overvloedige gebruik van diverse wetenschappelijke bronnen. Sauer onderbouwt zijn argumenten met een scala aan bronnen, variërend van historische documenten tot filosofische essays. Dit versterkt niet alleen de geloofwaardigheid van zijn betoog, maar biedt de lezer ook de mogelijkheid dieper in de onderwerpen te duiken en zich te verdiepen in de academische inzichten.

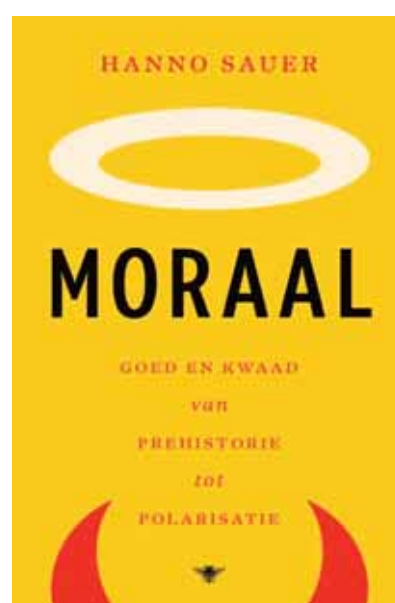
Ontbrekende filosofie

Desalniettemin is enige kritiek op zijn plaats. Een punt van aandacht is het ontbreken van een duidelijke werkdefinitie voor het woord 'moraal' binnen het boek. De lezer wordt niet voorzien van een helder beeld van Sauers specifieke definitie van moraal en door het wisselen van perspectieven blijft aan het einde van het boek nog steeds onduidelijk wat Sauer precies bedoelt met dit begrip. Deze vaagheid bemoeilijkt het begrip van de lezer en roept vragen op over de consistente toepassing van het concept moraal binnen het betoog. In het streven naar een diepgaand begrip van Sauers gedachtegoed was een expliciete definitie van 'moraal' en een consequente filosofische uitwerking een noodzakelijke bouwsteen geweest.

Daarmee neigt zijn werk, in tegenstelling tot wat de achterkant van het boek suggereert, weinig naar het filosofische. Hoewel de auteur ruimschoots de gelegenheid biedt om zelf tot oordelen en conclusies te komen, is dit toch teleurstellend voor lezers die een filosofische dan wel essayistische benadering van de moraal verwachten. Want die belofte maakt *Moraal* niet waar.

Conclusie

Concluderend kan worden gesteld dat *Moraal. Goed en kwaad van prehistorie tot polarisatie* een onmisbaar werk is voor eenieder die inzicht wil verwerven in de geschiedenis van de mensheid en haar relatie tot de maatschappij. De auteur presenteert een visie op menselijke morele waarden, samenlevingen en hoe deze zich hebben ontwikkeld en zich hebben aangepast aan veranderende sociale contexten. Hierdoor krijgt de lezer een begrip van de complexe weefsels van menselijke samenlevingen. Maar wie op zoek is naar moreel houvast, is bij *Moraal* aan het verkeerde adres.

Hanno Sauer, *Moraal. Goed en kwaad van prehistorie tot polarisatie*, vertaald door Wil Hansen. Amsterdam: De Bezige Bij 2023

feat: detect and warn invalid dynamic argument expressions

v2.6.0-beta.2 build: release 2.6.0-beta.2

build: build 2.6.0-beta.2

feat: dynamic directive arguments for v-on, v-bind and c

origin/dynamic-directive-arguments feat: dynamic a

perf: improve scoped slots change detection accuracy

test: test cases for v-on/v-bind dynamic arguments

refactor: v-bind dynamic arguments use bind help

test: fix tests, resolve helper conflict

fix: fix middle modifier

feat: handle dynamic argument for v-bind.syr

origin/slot-optimization perf: improve s

feat: dynamic directive arguments for v-b

refactor: extend dom-props update skip

fix: fix checkbox event edge case in FI

test: fix tests in IE/Edge

refactor: simplify timestamp check

chore: update comment

fix: update...

AI met kleine letter

Voor veel mensen zijn filosofie en artificiële intelligentie (AI) twee totaal verschillende werelden. In het boek Van Aristoteles tot algoritme biedt Guido van der Knaap een korte inleiding in de filosofie van artificiële intelligentie. Hij onthult hoe de wereld van filosofie en AI diep met elkaar verweven zijn en dat de filosofie zelfs een belangrijk startpunt is geweest voor de ontwikkeling van AI.

Door Ruwan van der Vaart

AI in de spotlights

Het boek *Van Aristoteles tot algoritme* is geen technische uiteenzetting van AI, maar reflecteert op basis van een brede filosofische traditie op de mogelijkheden en impact van AI op de samenleving. Het boek bevat een zestal hoofdstukken. Elk hoofdstuk vertrekt vanuit een andere filosofische discipline, namelijk de logica, de epistemologie, de taal filosofie, de cognitiefilosofie, de ethiek en tot slot de politieke filosofie.

AI was tot voor kort voor velen onbekend terrein. Ook binnen de publieksfilosofie is het nog een onderbelicht thema. Desondanks is de aandacht voor AI met de opkomst van *ChatGPT* in 2022 explosief toegenomen. Deze beroemde en beruchte tekstgenerator, die met één druk op de knop in een paar seconden mensachtige teksten kan produceren, wordt na het internet dé ontdekking van deze eeuw genoemd. Een boeiend detail dat Van der Knaap beschrijft, is dat René Descartes al in de zeventiende eeuw speculeerde over een dergelijke machine die met woorden kan reageren op mensen. Descartes leefde in een tijd waarin technologie nog lang niet zo geavanceerd was als nu. Het is daarom fascinerend om te lezen hoe ideeën die eeuwen geleden zijn bedacht nu tot leven komen.

In 2022 luidden de media een nieuw tijdperk in. Er werd verwacht dat AI de samenleving ingrijpend zou veranderen en dat bijvoorbeeld duizenden banen door AI zouden worden overgenomen. Er waren zelfs geluiden die beweerden dat AI in de nabije toekomst de wereld zou overnemen. Met filosofische nuchterheid tempert Van der Knaap dergelijke verwachtingen en laat hij zien dat AI een stuk minder intelligent is dan vaak wordt beweerd. Tegelijkertijd wijst hij op een veelvoud aan ethische en maatschappelijke vragen die AI oproept en die volgens hem veel meer aandacht verdienen.

Zonder filosofie geen AI

Van der Knaap begint bij de logica van Aristoteles, omdat AI sterk op de logica en de wiskunde leunt. De logica vormt de basis voor besluitvorming en de wiskunde is belangrijk voor onder meer de ontwikkeling van algoritmen die AI gebruikt. Op basis van de logica en de wiskunde is AI in staat om patronen te herkennen, problemen op te lossen en te leren van data uit het verleden. Van der Knaap beschrijft dat Alan Turing, de voorvader van de moderne computer, sterk beïnvloed is door de logica en wiskunde die voortkwamen uit een lange filosofische traditie van Aristoteles tot aan vooraanstaande filosofen als Kurt Gödel. Turing legde de basis voor de informatica, waaronder zijn beroemde concept van de Turingmachine, dat op zijn beurt een belangrijke rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van moderne computers. Daarmee concludeert Van der Knaap dat de relatie tussen filosofie en AI al zeer oud is en al is begonnen bij de logica.

Waarom intelligentie niet de juiste term is

De komst van AI kent vele voordelen. Dankzij AI kunnen we efficiënter navigeren in het verkeer, kan de politie sneller fraude opsporen en ontvangen consumenten gepersonaliseerde advertenties die beter aansluiten bij hun behoeften en wensen. Techoptimisten gaan nog een stap verder en claimen dat AI in de nabije toekomst intelligenter zal worden dan een mens. Zo versloeg in 2016 het computerprogramma *AlphaGo* de Zuid-Koreaanse wereldkampioen Go. Go is een strategisch bordspel en is voor een computer nog moeilijker dan schaken. Toch slaagde het computerprogramma erin de menselijke tegenstander uit te schakelen. Dit voorbeeld wordt vaak gebruikt om te laten zien dat AI de menselijke intelligentie kan overtreffen. Van der Knaap is echter sceptisch over dergelijke uitspraken. Hij

benadrukt dat AI wellicht efficiënt teksten kan verwerken en genereren zoals ChatGPT, maar dat dit niet noodzakelijkerwijs betekent dat AI begrijpt wat het genereert. AI functioneert slechts op basis van input en handelt volgens bepaalde logische en wiskundige regels. Op basis daarvan genereert AI een bepaalde output. Hoewel de mogelijkheden van AI indrukwekkend zijn, kent AI geen betekenis toe aan de taken die het uitvoert.

Daarnaast trekt Van der Knaap in twijfel dat AI überhaupt in staat is taal te begrijpen. Hij illustreert dit aan de hand van filosofie van Ludwig Wittgenstein. Wittgenstein benadrukt dat taal een wonderlijk en complex fenomeen is. De betekenis van taal komt niet louter voort uit het strikt opvolgen van regels, maar ontstaat juist binnen complexe sociale en maatschappelijke activiteiten. Taal wordt gevormd en gebruikt binnen verschillende contexten. We hanteren thuis een bepaalde taal. In andere contexten zoals op school of op het werk hanteren we weer een andere taal. De veelzijdigheid en contextgebondenheid van taal maken het lastig voor AI om adequaat te reageren. AI heeft namelijk geen menselijke opvoeding gehad om met deze complexiteit om te gaan. Als mensen weten we bijvoorbeeld dat een fout antwoord op een quizvraag op tv minder ernstig is dan dat een arts een foute diagnose stelt. AI kan een dergelijk onderscheid nog moeilijk maken. De makers van ChatGPT erkennen dit probleem en zijn daarom nog terughoudend in het toepassen van deze technologie in de medische wereld. Het feit dat AI niet goed onderscheid kan maken tussen verschillende taalcontexten toont aan dat taal meer is dan alleen het memoriseren en toepassen van woorden.

Van der Knaap sluit echter niet uit dat AI in de toekomst verder kan evolueren en een steeds beter begrip van taal kan ontwikkelen. Desondanks laat hij zien er nog dat er nog veel andere belangrijkere vragen zijn die de aandacht verdienen. Dit zijn vragen die gaan over de juiste toepassing van AI in de samenleving.

Prangende vragen

Van der Knaap sluit zijn boek af met een hoofdstuk over ethiek en een hoofdstuk over politieke filosofie. Dit is niet zonder reden, want met de komst van AI zijn er allerlei nieuwe ethische en politieke kwesties ontstaan die veel urgenter zijn dan de vraag of AI intelligent is. Op het internet verschijnen regelmatig deepfakes oftewel nepvideo's van politici die bizarre uitspraken doen. Of denk aan de verspreiding van misinformatie en hoe dit politieke verkiezingen beïnvloedt. Van der Knaap onderzoekt deze kwesties aan de hand van verschillende

ethische theorieën, zoals het utilitarisme, de plichtenleer van Immanuel Kant en de deugdedethiek van Aristoteles.

In het laatste hoofdstuk behandelt Van der Knaap de vraag hoe de macht van technologiebedrijven zoals Google en Amazon de democratie en de samenleving beïnvloedt. Hij illustreert dat technologie nooit neutraal is, maar altijd bevooroordeeld is. Dit houdt in dat technologie altijd een politieke en culturele lading heeft. In China worden bijvoorbeeld Oeigoeren onder toezicht gesteld op basis van gezichtsherkenningstechnologie. AI wordt op deze manier gebruikt om onderdrukking en repressie te handhaven. Ook in Nederland is de toeslagenaffaire een voorbeeld waarin algoritmen op een onrechtvaardige manier werden gebruikt om mensen van bepaalde afkomst te benadelen. Op deze manier wordt AI niet ingezet om ongelijkheid te bestrijden, maar versterkt het juist bestaande ongelijkheden in de samenleving. Daarom is filosofie volgens Van der Knaap een belangrijk instrument om kritisch te blijven reflecteren op de toepassing van AI in de samenleving.

Dé Nederlandse AI-gids

Dit boek werd met recht genomineerd voor de Socratesbeker 2023. De rol van AI in de samenleving wordt steeds groter en vraagt om een grondige filosofie reflectie. Voorheen was er nog geen Nederlands werk dat uitgebreid de filosofie van AI belichtte. Van der Knaap is hierin geslaagd. Hij gaat tegen de stroom in door de hoge verwachtingen van AI te matigen. Daarmee ontdek je als lezer dat de 'i' van AI kleiner is dan vaak wordt voorgesteld. Daarnaast benadrukt Van der Knaap dat AI niet per se negatief is. Het is een hulpmiddel dat, net als elk ander hulpmiddel, kan worden gebruikt voor zowel goede als slechte doeleinden. Bij de ontwikkeling en toepassing van AI is het daarom van groot belang om ethische en maatschappelijk verantwoorde keuzes te maken. Dit betekent dat we rekening moeten houden met de mogelijke gevolgen en impact van AI op de samenleving en ervoor moeten zorgen dat AI wordt gebruikt op een manier die rechtvaardig is en iedereen ten goede komt. Maar op de vraag hoe we dit concreet kunnen doen geeft Van der Knaap geen eenduidig antwoord. Wie bepaalt wat ethisch en maatschappelijk verantwoord is? Hoe kunnen we de belangen en waarden van alle betrokkenen meewegen? Wat als er conflicten of dilemma's ontstaan tussen verschillende partijen of ethische theorieën? Of sterker nog: hebben AI-experts en engineers voldoende motivatie om ethische verantwoorde technologie te ontwikkelen? Het is jammer dat het boek blijft bij een globale inleiding op de filosofie van AI en geen praktische antwoorden biedt op dergelijke vragen.

Voor een inleiding in de filosofie van AI zou het handig zijn geweest als het boek was voorzien van een index. Een ander nadeel is dat elk hoofdstuk vrij beknopt is en daardoor aan diepgang verliest. Vooral lezers die bekend zijn met dit onderwerp zullen veel herkenbare situaties en voorbeelden tegenkomen uit andere – vaak buitenlandse – literatuur. Het boek was vernieuwender geweest als Van der Knaap minder standaardvoorbeelden had gebruikt. Bovendien laat hij de kans liggen om dieper in te gaan op actuele onderwerpen zoals de creativiteit, originaliteit en verantwoordelijkheid van generatieve AI, wat momenteel een actuele discussie is. Ook had hij meer filosofische theorieën over intelligentie kunnen bespreken, zodat de lezer zelf kan oordelen in hoeverre AI intelligent is. Nu lijkt Van der Knaap slechts de gangbare filosofen te volgen die hier uiterst kritisch over zijn, terwijl het debat diverser en complexer is.

Het feit dat Van der Knaap een brede filosofische traditie op een toegankelijke en laagdrempelige manier weer te verbinden met AI, maakt het boek een waardevolle gids voor beginners in de filosofie van AI. Ook AI-experts die meer willen weten over de impact van AI op de samenleving en behoefte hebben aan een kritische filosofische reflectie zullen na het lezen van dit boek geen spijt hebben.

Guido van der Knaap, *Van Aristoteles tot algoritmie, Filosofie van kunstmatige intelligentie*, Amsterdam: Boom 2022

Becky Breinstein is met haar tweede deel nu een volwaardige filosofische boekenserie. In elk deel verschijnt er in Becky's leven een filosoof die haar wereld op zijn kop zet. In dit deel is Nietzsche aan de beurt, met diepzinnige gedachten die inslaan als een bom.

Door Brenno Mulder

Filosoof Snorrie

We hoeven niet langer te wachten op de nieuwe Becky Breinstein, want deel twee, *Het ravijn van Nietzsche*, is er! De geinige blobvis is weer terug, Becky is nog steeds filosoof en Isabella Tosti(-trut) is nog altijd haar aartsvijand. In dit avontuur verschijnt 'Snorrie' ten tonele, een stoffig figuur die zegt dat hij 'de herhaling van Nietzsche' is. Snorrie is het geheim van de Grote Gezondheid kwijt, een middel om heel Domdorp weer gezond te maken. Becky en haar vrienden Chuck en Ainoa besluiten om samen met Snorrie in de bergen op zoek te gaan naar de Grote Gezondheid, maar onderweg saboteert een mysterieuze rivaal hun missie om Domdorp te redden.

Het is een komisch en avontuurlijk verhaal waarbij filosofie en cartoons feilloos door elkaar heen lopen. Elke bladzijde bevat filosofische woordgrapjes en komische plaatjes. Continu zijn er filosofische spreuken die je prikkelen. Het tosti-thema in combinatie met de speelse filosofie van Nietzsche geeft het boek een lollige sfeer. Ook is vergeleken met het eerste deel de stijl verbeterd: de tekeningen zijn strakker en gedetailleerder. De makers Marc van Dijk en Sander ter Steege bedrijven filosofie op een manier zoals het hoort: levendig, kinderlijk en leuk.

Duistere diepgang

Marc van Dijk en Sander ter Steege leren de kinderen op een vermakelijke manier kennismaken met Nietzsche. Het boek is bedoeld voor acht- tot twaalfjarigen. Daarmee is Nietzsches filosofie alleen niet versimpeld tot een soort 'Nietzsche voor Dummies'. Snorrie spreekt Nietzsches leuzen uit met dezelfde diepe, mysterieuze ondertoon. Het boek verpakt

Diepzinnig denken voor tienjarigen

Nietzscheaanse ideeën zoals de 'eeuwige wederkeer' of 'amor fati' in een grappig cartoonjasje. Wie niet bekend is met het denken van Nietzsche kan altijd op zijn rijke gedachtes kauwen (zoals een koe, zou Snorrie zeggen). Het is ook educatief: achterin staat een korte biografische tekst over Nietzsche en zijn ideeën. Het verhaal bevat extreem gedetailleerde feiten over Nietzsches leven en zelfs Nietzsche-expert Paul van Tongeren heeft meegedacht aan het boek. *Becky Breinstein* is daarmee meer dan een simpele *graphic novel*: ze gaat zo diep als een ravijn. Het is daarom een hele prestatie dat de makers op een creatieve en geestige manier de duistere kost van Nietzsche aan groep-zessers voorschotelen.

Voor iedereen en niemand

De combinatie van diepzinnige filosofie met een fantasierijk stripverhaal werkt goed. Het enige wat mij

dwarszit is dat kinderen niet alle grappen zullen snappen. Woordspelingen als ‘Snorrietoestra’ of ‘Snors Maria’ gaan voorbij aan kinderen uit groep zes. Zelfs de extreem specifieke verwijzing naar Nietzsches vuurhond, die voorkomt in *Aldus Sprak Zarathoestra*, gaat sommige volwassen lezers boven de pet. Maar misschien moeten kinderen die opgroeien met Becky Breinstein later juist grinniken als ze ooit *Aldus Sprak Zarathoestra* lezen. Misschien is het boek daarmee een belofte van nostalgie. Of misschien is dit boek echt zoals in de binnenkant staat ‘voor iedereen en niemand’. Hoe dan ook, het boek wisselt genoeg lollige grappen over tosti’s en snorren af met scherpzinnige spreuken over waarheid en religie. Het memorabele personage Snorrie biedt kinderen een speelse inleiding tot Nietzsche zonder dat ze eerst zijn zware boeken hoeven te lezen.

Met *Becky Breinstein* leer je kinderen wat het is om filosoof te zijn. Becky leert kinderen om zelf te blijven zoeken naar waarheid. Ze moedigt hen aan niet alles zomaar te geloven. Ze stimuleert ze na te denken over goden en dieren, zoals Nietzsche speels te dansen en misschien zelfs supermens te worden! Voor volwassen filosofen is het een geestig boek vol verwijzingen naar Nietzsches bekende spreuken en persoonlijke eigenaardigheden, voor docenten een educatief voorleesboek en voor kinderen een stiekeme introductie tot filosofie.

Marc van Dijk en Sander ter Steege, Becky Breinstein. *Het ravijn van Nietzsche*, Utrecht: Ten Have 2022

ISVW Levenskunst

Filosofieweek
Filosofie en levenskunst:
het zelf en de ander
3-7 januari 2024

Het zelf krijgt veel aandacht: zelfontplooiing en authenticiteit staan in hoog aanzien. Maar wat betekent ‘trouw zijn aan jezelf’? Daarnaast hebben we ook altijd te maken met de ander. De ander is geliefd en gehaat, begeerd maar onbegrijpelijk, lastig maar onontbeerlijk. Hoe verhouden zich die twee? Met **Dries Boele** verken je dit thema aan de hand van ideeën van grote denkers uit de filosofie.

Basis cursus
Tienduizend poorten:
oosterse levenskunst
Start: 27-28 januari 2024

Een Chinese zegswijze luidt: ‘Er zijn tienduizend poorten’. Dit betekent zoveel als: ‘als het om levenskunst gaat is er voor elk wat wils’. **Lucas den Boer** en **Michel Dijkstra** gidsen je door de hoogtepunten van de levenskunst uit India, China en Japan. Ze dagen je uit tot persoonlijke reflectie op jouw eigen levenskunst.

Basis cursus
Het leven als reis
Start: 20-21 januari 2024

Levensfilosofie gaat over het avontuur van het geleefde leven. Wat is je bestemming en welk kompas gebruik je? Wat is je anker in tijden van storm? Wie zijn je belangrijkste reisgenoten? En naar welke horizon kijk je uit? **Bas Nabers** neemt je mee op reis langs de belangrijkste inzichten uit de klassieke filosofie, existentiële filosofie en filosofie van de aarde.

Een hondje dat 'Bismarck' heet

Jaren terug verdedigde een Duitse oud-minister de EU als een bijna magische institutie. Opgroeïend in de buurt van de Elzas-Lotharingen vertelde hij dat zijn vader, grootvader en overgrootvader zouden zijn neergeschoten wanneer ze ook maar in de buurt van de Frans-Duitse grens kwamen. Dankzij de EU kon hij als eerste zonder problemen de grens oversteken, iets wat eeuwenlang onmogelijk was. In Frankrijk, Duitsland, Europa: een jager in het woud stelt Maarten Doorman dat het onwaarschijnlijk is dat een oninspirerend ambtelijk instituut deze spanningen in een keer heeft weggevaagd.

Door Quintus Masius

Volgens Maarten Doorman is de Frans-Duitse spanning nog altijd aanwezig in het culturele onderbewustzijn van beide volken. Af en toe steekt het weer de kop op, wat regelmatig leidt tot een diplomatieke rel. Bijvoorbeeld toen de Duitse bondskanselier in 2014 een vaatje bismarckharing aanbood aan de Franse president. Doorman ziet deze incidenten als een duiding van

iets groters: de inherente spanning tussen twee Europese culturele grootmachten. Het is nogal een bewering, die prikkelt tot verdere discussie.

Frankrijk, Duitsland, Europa is een voorbeeld van een imagologisch boek dat de beelden, stereotypen en vooroordelen onderzoekt die Duitsers en Fransen hebben over elkaars cultuur, land en nationaliteit. Hoewel er veel mogelijkheden zijn om imagologie te bedrijven, richt Doorman zich vooral op kunstuitingen. Volgens Doorman toont de kunst voornamelijk wat er speelt en dient filosofie het getoonde te verklaren. *Frankrijk, Duitsland, Europa* drijft hierdoor grotendeels op Doormans duidingen van kunst die hij aanhaalt. Ieder hoofdstuk interpreteert beelden, stereotypen en vooroordelen via een ander medium: film, literatuur, muziek of beeldende kunst. Volgens Doorman tonen deze beelden vooral oud zeer, de verschillen en spanningen tussen beide landen. Dit verklaart niet alleen de irritaties rondom een vaatje bismarckharing, maar kan het zelfs tot een mogelijke balkanisering van West-Europa leiden. De eeuwenoude spanningen, nationale zelf- en vijandbeelden en mythische oorsprongverhalen kun je volgens Doorman niet zomaar negeren, laat staan oplossen, middels een supranationale organisatie als de Europese Unie.

Verdwaald in het bos

In het boek speelt Caspar David Friedrichs schilderij *Der Chasseur im Walde* (1814) een centrale rol: een werk dat ook op de voorkant van het boek prijkt en waar de ondertitel van het boek een letterlijke vertaling van is. Net als ander aangehaald werk van Friedrich is dit schilderij een voorbeeld van *Waldeinsamkeit*, een romantisch motief waarin iemands diepere dichterlijke essentie samenvalt met het mysterie van een woud. Doorman beargumenteert dat deze *Waldeinsamkeit* innig met Duitsland is verbonden. Sinds de Teutoonse legeraanvoerder Arminius de Romeinse troepen liet

verdwalen in het Teutoburgerwoud, huisvest het woud – met al haar nevelen, onontdekte paadjes, naaldbomen, eiken en eeuwenoude beuken – alle Duitsers. Met verwijzingen naar de eikenbladen op militaire uniformen, de filosofie van Heidegger, de romantische poëzie, het Duitse idioom et cetera, stelt Doorman dat de geborgenheid van het woud essentieel verbonden is met de Duitse cultuur. Echter, *Der Chasseur im Walde* heeft een speciale twist: de chasseur zou in dit geval weleens een verdwaalde Fransman kunnen zijn. Het schilderij is namelijk gemaakt na de Slag bij Leipzig, een slag waarin Napoleon Bonaparte een nederlaag leed. Friedrich ergerde zich duidelijk aan de aanwezigheid van Franse soldaten in zijn vaderland. Maar omdat de schilder – in tegenstelling tot andere bekende kunstenaars en intellectuelen van zijn tijd – geen mannetjesputter was, heeft hij deze Franse cavalier voor eeuwig in het Duitse woud laten dwalen. Het schilderij is hierdoor ook symbool voor het onderwerp van het boek: de spanningen tussen de Duitse en Franse cultuur. Het Franse, universalistische denken verdwaalt hopeloos in een diep in zichzelf gekeerd Duits woud.

De hoofdstukken in het boek volgen min of meer de Frans-Duitse spanningen vanaf de 19^e eeuw tot nu. Uiteraard spelen beide wereldoorlogen hier een belangrijke rol, alsook de Duitse vrijheidsoorlogen in de

napoleontische tijd en de Frans-Duitse oorlog van 1870. Doorman lijkt af te wisselen tussen kunstwerken die toentertijd zijn geproduceerd en hedendaagse werken. Opvallend hierbij is dat hij hier niet altijd de meest esthetische of bekende werken uitkiest. Hij haalt deze cultuuruitingen niet aan omdat mooi zijn, maar omdat ze wijzen op een gedeelde interpretatie van een gebeurtenis. Hierdoor hebben zelfs antisemitische, racistische en misogyne werken een functie, want Doorman toont hierbij aan dat Duits nationalisme in de 19^e eeuw al onfrisse tendensen had; zo werd het Franse universalisme gekoppeld aan het wereldjodendom en werden vrouwen met een zwarte haarkleur gezien als heksen. Doormans liefde voor modernere kunst komt duidelijk naar voren in de bespreking van Anselm Kiefer, Patrick Modiano en François Ozon. Kunstenaars die de ambiguïteit, meerstemmigheid, schande en de haat-liefdeverhouding van de Frans-Duitse as benadrukken. Doorman is op zijn sterkst in zijn bespreking van moderne werken, omdat hij hier de complexiteit goed weet te duiden. Alleen al om de bespreking van deze kunstwerken is zijn boek meer dan de moeite waard om te lezen.

Expansiedrift en terugtrekking

Volgens Doorman komt de Duitse antipathie tegen de

Fransen vooral door de Franse expansiedrift in letterlijke en figuurlijke zin. Zo leidde deze Franse expansiedrift tot veel invasies en landjepik, maar ook tot pogingen om een culturele hegemonie te bewerkstelligen. Doorman koppelt dit ook aan de oorsprongsmythes van beide landen. Zo zou Duitsland zich voornamelijk als erfgenaam zien van de Griekse cultuur, terwijl Frankrijk zich meer ziet als erfgenaam van de expansieve en multiculturele Romeinse cultuur. Deze opvatting overtuigt niet geheel. Natuurlijk, er waren Duitse Griekofielen als Heidegger, Schiller en Hölderlin, maar er waren ook genoeg Duitsers die het oude Rome vereerden; het Eerste Duitse Rijk heette niet voor niets het 'Heilige Roomse Rijk' en veel Duitse rechtsgeleerden (e.g. Von Savigny, Von Jhering, Schmitt) trokken expliciet een directe lijn tussen het Duitse recht en de Codex Justinianus. Echter, Doormans inzicht dat de spanningen tussen Duitsland en Frankrijk veranderen overtuigt wél. Op grond van mooie en soms banale voorbeelden laat Doorman goed zien dat de antipathie tussen beide landen diepe wonden slaat in de moderne tijd; waar er bijvoorbeeld in de Derde Franse Republiek (1870-1940) nog veel hondjes rondliepen die 'Bismarck' heetten, heette er later geen hond 'Hitler'. Het trauma van de Tweede Wereldoorlog, gecombineerd met de Angelsaksische hegemonie, leidde volgens Doorman tot desinteresse en cynisme tussen beide culturen. Terwijl de vroegere antipathie tussen beide landen er op zijn minst toe leidde dat de Duitsers en Fransen elkaars werken lazen.

De Nederlander als mediator

Doorman bekritiseert de desinteresse tussen beide landen en de groeiende hegemonie van de Angelsaksische cultuur. Hij suggereert dat het voorgaande de onderliggende conflicten tussen beide landen worden onderdrukt, wat kan leiden tot onvoorspelbare uitbarstingen en, in het ergste geval, tot een balkanisering van West-Europa. Maar nu zowel Frankrijk als Duitsland de interesse in elkaar hebben verloren, zouden de weinige landen die op de hoogte zijn van zowel de Franse als de Duitse cultuur – zoals Nederland – een brugfunctie kunnen vervullen. Doorman bepleit om zowel Frans als Duits een prominente rol te laten spelen in de onderwijscurricula van deze landen. Maar deze laatste stellingen zijn controversieel. Zo is het de vraag of de incidenten die hij aanhaalt (zoals de bismarckharin-grel) daadwerkelijk te reduceren zijn tot diepere nationale structuren en niet gewoon ontstaan door andere factoren als onbeholpenheid of opportunisme. Daarbij kunnen er andere verklaringen gegeven worden voor de wederzijdse desinteresse en de hegemonie van de

Angelsaksische cultuur. Het laatste hoofdstuk van het boek geeft daarmee aanleiding tot interessante cultuurfilosofische discussies. Doormans analyse is hoogst origineel en zou op zijn minst meegenomen moeten worden in discussies rondom de toekomst van West-Europa. Vooral in de eerdere hoofdstukken kun je genieten van Doormans kennis van de Duitse en Franse cultuur. Zoals eerder aangegeven ligt de kracht hierbij vooral in het gegeven dat Doorman minder voor de hand liggende kunstwerken aanhaalt en met humor en een prettige schrijfstijl iedereen met een beetje interesse in beide landen weet te betoveren.

Maarten Doorman, *Een jager in het woud*. Frankrijk, Duitsland, Europa, Amsterdam: Prometheus 2023

Is de werkelijkheid een gedeelde droom?

*In het boek **Waarom het materialisme totale onzin is** argumenteert **Bernardo Kastrup** dat het materialistische mens- en wereldbeeld een onsamenvattend 'sprookje' is. Kan Kastrup die krachtige veroordeling van het materialisme waarmaken? En is zijn eigen wereldbeeld, de werkelijkheid als gedeelde droom, zoveel overtuigender?*

Door Arthur Veenstra

De wetenschapsfilosoof Thomas Kuhn beschreef in *De structuur van wetenschappelijke revoluties* dat iedere periode in de wetenschap wordt geregeerd door een allesomvattende kijk op de wereld en de mens: een paradigma. Dat paradigma dicteert niet alleen één centrale zienswijze die wordt gedeeld door de wetenschappers in dat tijdperk; het paradigma bepaalt ook wat de geldige onderzoeksmethodes zijn en welke verschijnselen wel of niet betekenisvol zijn. Als een bepaald paradigma eenmaal wortel heeft geschoten, dan gaat iedereen vlijtig aan het werk om, binnen dat paradigma, steeds meer 'puzzels' op te lossen. Gaandeweg worden er echter puzzels geïdentificeerd die onoplosbaar zijn binnen het heersende paradigma: de 'anomalieën'. Dergelijke anomalieën wijzen op een fundamenteel gebrek van het paradigma. Er breekt een machtsstrijd uit tussen de aanhangers van het oude paradigma en critici die nieuwe voorstellen doen. Met zijn boek *Waarom het materialisme totale onzin is* werpt Kastrup zich op als

de archetypische criticus van het oude, haperende paradigma. Hij argumenteert dat bewustzijn voor het materialisme een fundamenteel en onoplosbaar probleem is: een anomalie. Vervolgens stelt hij een nieuw wereldbeeld voor: het idealisme. De werkelijkheid bestaat volgens hem niet buiten en los van ons bewustzijn; de werkelijkheid bevindt zich in ons bewustzijn als een gedeeld mentaal verschijnsel.

Het materialisme is dood – leve het idealisme

Kastrup behandelt in de openingshoofdstukken meerdere argumenten waarom bewustzijn niet iets materiëls kan zijn. Ik lees grofweg twee grote bewegingen in zijn argumentatiestrategie. Kastrup legt ten eerste uit dat volgens het materialisme de wereld bestaat uit een vaste set subatomaire deeltjes met een beperkte set aan eigenschappen zoals positie, spin en dergelijke. Maar dat betekent ook dat een materieel systeem, zoals onze hersenen of een computer, geen ervaringen kan hebben als roodheid, bitterheid, verdriet, geluk, etc. Al die ervaringen bestaan immers niet uit combinaties van kleurloze, gevoelloze deeltjes. Wetenschappers moeten dus een soort magie gebruiken: ook al kunnen onze ervaringen niet bestaan in de wereld, toch gaan ze er stilzwijgend van uit dat die ervaringen ergens in de materie verstopt zitten. Uiteraard zijn de materialistische filosofen – zoals Daniel Dennett, Patricia Churchland, etc. – de afgelopen honderd jaar naarstig op zoek geweest naar een oplossing voor deze puzzel. Kastrup legt uit dat de verklaring van deze filosofen is dat wij een ‘ervaringskopie’ van de externe, materiele wereld waarnemen. Die ervaringskopie doen de materialistische filosofen vervolgens af als een ‘illusie’ – ervaringen kunnen immers niet bestaan in de materiele wereld. Kastrup beschrijft, met onverhulde ironie, dat diezelfde filosofen wel stellen dat we de illusie moeten vertrouwen ten aanzien van het bestaan van een materiele wereld die zich buiten die illusie zou moeten bevinden.

Kastrup wijst er ten tweede op dat de wetenschap inmiddels zelf accepteert dat ‘geen fysiek fenomeen of entiteit los van het bewustzijn kan worden verklaard’. Een steen des aanstoots voor veel natuurkundigen is dat onze waarneming de fysieke werkelijkheid beïnvloedt. Kastrup merkt droogjes op dat daarmee vergeleken de krachten van Superman een lachertje zijn. Ook deze argumentatiestrategie van Kastrup is doeltreffend. Alain Aspect, John F. Clauser en Anton Zeilinger, de winnaars van de Nobelprijs voor de natuurkunde van 2022, hebben definitief duidelijk gemaakt dat dit effect van onze waarnemingen op de natuur niet kan bestaan uit een klassiek fysiek proces. Kastrup schreef zijn boek voor

de toekenning van die Nobelprijs, maar deze Nobelprijs onderstreept Kastrups argument nog maar eens. Die Nobelprijswinnaars lieten namelijk zien dat onze waarnemingen of observaties een onmiddellijk effect hebben op de fysieke wereld – ook op grote afstanden. Einstein gruwde van dat effect en noemde het geringschattend ‘spooky action at a distance’. Helaas voor Einstein blijkt nu dus dat onze waarnemingen toch dergelijke onmiddellijke effecten veroorzaken op grote afstanden: onze waarneming kan geen klassiek natuurkundig proces zijn. Kastrup concludeert dan ook terecht dat we het bewustzijn niet als een soort extra entiteit moeten toevoegen aan het standaardmodel van de natuurkunde. Oké, maar wat dan? Het voorstel van Kastrup is om het ‘idealisme’ te omarmen. Het materialisme is een vorm van ‘realisme’: het geloof dat ‘de realiteit buiten en onafhankelijk van de mind [het bewustzijn] bestaat’. Kastrup argumenteert daarentegen voor het idealisme: het geloof dat ‘de realiteit exclusief bestaat uit mind en zijn inhoud’. We moeten de wereld gaan begrijpen als een soort droom, met dit verschil dat ook de ‘realiteit in de waakstaat zelf een droom is die door de mind gegenereerd wordt’. Kastrup constateert tevreden dat hiervoor geen nieuwe natuurkunde nodig is. De natuurkunde beschrijft eenvoudigweg wetmatigheden die zich in onze ‘mind’ afspelen. Dat klinkt leuk, maar een kansrijk nieuw paradigma moet niet alleen een mooi nieuw verhaal vertellen; het moet ook sailante hypothesen weten te formuleren die testbare voorspellingen doen; het moet nieuwe domeinen van waarnemingen voor de wetenschap ontsluiten.

Intrigerende nieuwe hypothesen

Kastrup formuleert inderdaad een aantal hypothesen om zijn voorstel een soort wetenschappelijke relevantie te geven. Zijn ‘filterhypothese’ postuleert bijvoorbeeld dat ons lichaam de functie heeft om ons bewustzijn te lokaliseren in de ruimte en tijd. Als het bewustzijn ‘gebonden’ is aan een lichaam, dan filtert ons bewustzijn de ervaringen zoals die door het lichaam worden gegeven: we nemen maar één positie waar in de wereld. Op basis van deze these doet Kastrup de voorspelling ‘dat iemand ervaringen kan hebben die niet correleren met iemands hersenen’. In bijzondere omstandigheden zou ons bewustzijn ‘ongebonden’ kunnen zijn en daardoor in staat zijn tot ‘niet-lokale’ waarnemingen.

Ik zal een persoonlijk voorbeeld geven waarom ik deze hypothese zo intrigerend vind. Jaren geleden nam ik deel aan een soort mindfulnessworkshop. Die workshop was een sober gebeuren dat bestond uit lezingen en het oefenen van series van bepaalde bewegingen.

Tijdens een van de lezingen had ik een ‘niet-lokale ervaring’. Terwijl ik midden in de menigte van deelnemers zat te luisteren naar de spreker, sprong ik plots uit mijn lichaam naar de achterzijde van de hal waar we ons bevonden. Vanuit die positie observeerde ik, vanaf een afstand, de ruggen van de deelnemers die voor het podium zaten te luisteren naar de spreker. Deze toestand duurde een tijdje, totdat ik op een gegeven moment, tot mijn grote schrik, realiseerde dat mijn lichaam nog steeds midden in die menigte zat. Waarschijnlijk getriggerd door die zorg, sprong ik even plotseling weer terug in mijn lichaam, en nam de toespraak weer waar vanuit de gebruikelijke positie. Het was een erg fascinerende ervaring, maar toch heb ik zelden over deze – en andere, vergelijkbare niet-lokale ervaringen – gesproken. De reden was dat een gedeeld referentiekader ontbrak om hier op een zinnige manier iets over te zeggen. Een paradigma dicteert immers welke verschijnselen betekenisvol en betekenisloos zijn. Binnen het materialistische paradigma wordt iedere ervaring begrepen als het resultaat van een lokaal hersenproces: een niet-lokale ervaring moet wel totale onzin zijn. Binnen het wereldbeeld van Kastrup zou mijn ervaring daarentegen een interessante casus kunnen zijn op basis waarvan je zijn wereldbeeld kan verifiëren en verfijnen. Je zou zelfs de processen kunnen gaan beschrijven die bijdragen aan het ‘ongebonden’ maken van de mind om te kijken of je een dergelijke ervaring kan herproduceren. Kastrups voorstel doet dus wat een goed nieuw paradigma moet doen: het moet testbare voorspellingen doen en nieuwe domeinen van ervaring experimenteel toegankelijk maken. Dat lijkt allemaal veelbelovend, maar in hoeverre is zijn idealisme ook daadwerkelijk coherent?

Is Kastrups idealisme coherent?

Kastrup zegt zelf in de openingshoofdstukken dat we zijn voorstel moeten lezen als een aanzet tot verdere discussie. Die kwalificatie lijkt mij terecht. Je kunt bijvoorbeeld een vraagteken plaatsen bij zijn behandeling van het lichaam van overleden mensen. Volgens Kastrup is het lichaam van een overleden persoon te begrijpen als een soort echo van het betreffende bewustzijn. Maar waarom blijven lichamen dan soms zo lang bewaard? Zijn uitleg is dat bewuste wezens er bijvoorbeeld voor kunnen kiezen om het lichaam te balsemen. Het lichaam ‘leeft’ zodoende langer door in het bewustzijn van de nabestaanden. Dat is volgens mij te kort door de bocht. Soms wordt een lichaam ook bewaard zonder dat enig bewustzijn zich erom bekommert. Bekende voorbeelden zijn de lichamen van diertjes die in barnsteen worden ingesloten en miljoenen jaren later wor-

den ontdekt. Of denk aan het lichaam van de gletsjerman Ötzi, dat na duizenden jaren werd ontdekt. Als de wereld inderdaad een gedeelde droom is, wiens bewustzijn heeft die lichamen dan – soms miljoenen jaren lang – in stand gehouden? Dus: ja, het extreme realisme van het huidige wetenschappelijke paradigma is wellicht ‘een sprookje’, zoals Kastrup het verwoordt, maar ook zijn extreme idealisme is mijns inziens nog niet helemaal coherent.

Conclusie

De wetenschapsfilosoof Kuhn schreef dat de fase waarin het oude paradigma in een crisis terechtkomt de spannendste tijden zijn: ons wereldbeeld wordt tijdelijk vloeibaar, er worden radicale nieuwe voorstellen gedaan en er kunnen dramatische verschuivingen optreden in ons denkraamwerk. Kastrups boek leest als de aankondiging van een dergelijke paradigmacrisis. Kastrup laat het oude paradigma op zijn grondvesten schudden en stelt een revolutie voor in ons denken over de wereld en onszelf. Het boek is zonder meer een aanrader voor iedereen die geïntrigeerd is door de vraag wie en wat wij zijn.

Waarom het materialisme totale onzin is.
Bernardo Kastrup, Amsterdam: Samsara 2023

De glimlach van de aarde

Het voelende denken van Albert Camus

Roel Meijvis

Wat is de filosofie van Camus? En wat is daarvan de waarde voor de 21e eeuw? In *De glimlach van de aarde* neemt Roel Meijvis de lezer mee op ontdekkingsreis door Camus' rijke oeuvre.

184 blz. | € 19,95

Wat denken doet

Als filosofie je leven verandert

Carolien van Welij

In *Wat denken doet* vertellen schrijvers, kunstenaars, dichters en wetenschappers over een moment waarop filosofie hun leven veranderde. Die ontmoeting bracht troost, verzoening of moed.

245 blz. | € 24,95

Leven als stoïcijn

Of niet?

Gerard Boter & Floris Leest

Werkt een kalme houding altijd of mag je ook weleens flink boos worden? In *Leven als stoïcijn. Of niet?* verdiep je je samen met twee kenners in de filosofie van de stoïcijnen.

164 blz. | € 19,95

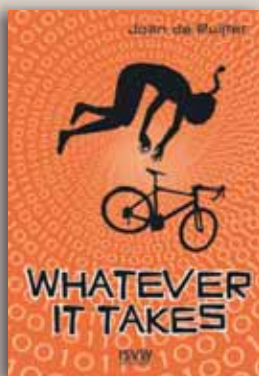
Fotosynthese 2.0

Een doorbraak in het klimaatdebat

Erik Kaptein

Het vergroten van effectiviteit van de fotosynthese brengt niet alleen de oplossing van het wereldvoedselprobleem binnen bereik, maar ook die van de klimaatcrisis.

112 blz. | € 14,95

Whatever it takes

Joan de Ruijter

Whatever it takes is een zinderende filosofische roman. Brutaal en eigentijds levert Joan de Ruijter kritiek op een mensbeeld waarin data allesbepalend zijn.

340 blz. | € 24,95

Schokeffecten

Filosoferen in tijden van klimaatverandering

Wouter Kusters

Wat gebeurt er als de toestand van de wereld echt tot je doordringt? Wouter Kusters beschrijft hoe je van blinde paniek filosofische paniek maakt.

363 blz. | € 29,95

ISVW KALENDER

DECEMBER

27-30 ARENDS DE MENSELIJKE CONDITIE

JANUARI

3-7 FILOSOFIE EN LEVENSKUNST: HET ZELF EN DE ANDER

13-14 ETHIEK III: TAYLOR EN MILL

13-14 MOGELIJKE WERELDEN V: NUSSBAUMS
GAVENWERELD

20-21 LEVENSFILOSOFIE I: KOMPAS EN BESTEMMING

20-21 DENKEN BUITEN DE ORDE: DENKEN I

27-28 TIENDUIZEND POORTEN I: DE BOEDDHA

28 OPEN DAG

Colofon

iFilosofie is het gratis tijdschrift van de ISVW. Met een kleine donatie (vanaf € 5,-) draag je bij aan de voortzetting van *iFilosofie*.

DONEER

Hartelijk dank!

Abonneer je gratis op *iFilosofie*. Zo krijg je op het moment van verschijning de nieuwste editie in je inbox.

ABONNEER

Redactie

Florian Jacobs (hoofdredacteur)

Peter Huijzer (eindredactie)

Valerie Granberg

Luc Horsten

Marthe Kerkwijk

Dani Lensen

Quintus Masius

Brenno Mulder

Marah Rose Seremak

Joanne Rouwendal

Kim Schreier

Arthur Veenstra

Ruwan van der Vaart

Rogier van der Wal

© ISVW Uitgevers

Afbeelding omslag:

© Judith Jockels

Afbeelding René ten Bos:

© Cortino AEG

Opmaak:

Henk Droog | Platland